

Elisabeth Vreede

Enkele brieven uit 1943

ingeleid en toegelicht
door Hans Peter van Manen

cichorei

Derde (verbeterde) druk 2017

Vreede, Elisabeth

Enkele brieven uit 1943 ; ingeleid en toegelicht door Hans Peter van Manen –
Cichorei, Amsterdam 2017

ISBN 978 94 91748 71 4

Redactie: Kitty Steinbuch

Foto's: Markus Werner en Ed Taylor

Met actieve medewerking van Friederike van Manen

Omslagafbeelding: Elisabeth Vreede geschilderd door Margarita Woloschin
(1882-1973). Met toestemming van de familie Werner.

Omslagontwerp, layout en zetwerk: Jaap Verheij

© 2017 Uitgeverij Cichorei, Van Beuningenplein 15-2, 1051 VS Amsterdam

www.uitgeverijcichorei.nl

Deze uitgave kwam tot stand met financiële ondersteuning van de
Antroposofische Vereniging in Nederland te Zeist

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door
middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze ook, zonder vooraf-
gaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Voorwoord 7

INLEIDING 9

Geen biografie 9

In vogelvlucht 11

Een archief in de diaspora 13

Tasten naar een diepere identiteit 15

1923-1935: bestuurslidmaatschap en verenigingsproblemen 19

Theosofische spiritualiteit 24

De splitsing 25

Marie Steiner en Elisabeth Vreede 26

Het jaar 1943 28

Aantekeningen 35

BRIEVEN VAN ELISABETH VREEDE UIT 1943 39

Eerste brief 39

Tweede brief 51

Briefkaart 61

Tot besluit 64

Dankwoord 68

Dankwoord bij de heruitgave 2017 68

Voorwoord

Dit boekje over Elisabeth Vreede, met daarin opgenomen enkele van haar brieven, geven wij uit ter gelegenheid van de heropening van het verenigingsgebouw van de Antroposofische Vereniging in Nederland aan de Riouwstraat 1-3 in Den Haag. Dit gebouw zal voortaan haar naam dragen: het *Elisabeth Vreedehuis*.

Deze naamgeving heeft een zekere vanzelfsprekendheid. Elisabeth Vreede is in Den Haag geboren en woonde in het gezin van haar ouders aan de Laan van Meerdervoort, niet ver van het Vreedehuis en tegenover het park waar later het Vredespaleis is verzezen. Ook nadat zij voor de antroposofie eerst in Berlijn en later in Dornach was gaan wonen, bleef zij met Nederland en Den Haag verbonden. Toen zij door Rudolf Steiner werd gevraagd en aan de leden voorgesteld om in het eerste bestuur van de in 1923 nieuw opgerichte vereniging plaats te nemen, was een van de eerste verzoeken aan haar om zich weer te verbinden met het antroposofische werk in Den Haag. Zij was bestuurslid van de vrijeschool aan de Waalsdorperweg.

Elisabeth Vreede was academisch geschoold in wiskunde en astronomie (Universiteit Leiden). Honderd jaar geleden was dat voor een vrouw een bijzonderheid. Zij was een sterke en onafhankelijke persoonlijkheid. Twee Nederlandse vrouwen maakten deel uit van het eerste bestuur met Rudolf Steiner. Naast Elisabeth Vreede was dat ook Ita Wegman. Naar de laatste is in Amsterdam een antroposofisch huis genoemd: het *Ita Wegmanhuis*. Dat beider namen zo prominent aan ons werk verbonden blijven is niet alleen ter herinnering, maar vooral ter inspiratie als we daarbij beseffen hoe vooruitstrevend zij beiden waren. De teksten in dit boekje mogen dienen om dit beeld van Elisabeth Vreede levend te houden.

Jaap Sijmons
voorzitter Antroposofische Vereniging in Nederland

Inleiding

ELISABETH VREEDE'S BETEKENIS VOOR HET LEVENSWERK VAN RUDOLF STEINER

Geen biografie

In 2003, op 31 augustus, was het 60 jaar geleden dat Elisabeth Vreede op 64-jarige leeftijd in Ascona overleed. Zij behoorde tot de pioniers van de antroposofie. Zij was een van de naaste medewerkers van Rudolf Steiner, speciaal in de laatste jaren van diens leven. In de voor de antroposofische beweging moeilijke tien jaar na Steiners dood bleef het haar niet bespaard in de branding te moeten staan.

Wie een biografie van Elisabeth Vreede wil schrijven, stuit op een tot nu toe niet opgeloste moeilijkheid. Er zijn wel gegevens over haar, maar te weinig om een goede biografie uit samen te stellen. Zelf heeft zij daar niet de aanzet toe gegeven bijvoorbeeld in de vorm van memoires. In dit 'verzuim' staat zij niet alleen. Christoph Lindenberg signaleerde de omstandigheid dat de meeste van Steiners naaste medewerkers geen memoires hebben nagelaten.¹ Daaraan zijn grotendeels de aangeduide moeilijkheden debet. Die waren niet zo gauw verwerkt en meestal, als men er door de jaren afstand toe gekregen had, ontbrak de energie om het in de tien jaren na Steiners dood door-gemaakte nog eens op papier te zetten. Wat Elisabeth Vreede betreft, kwam daar zeker bij dat zij weinig neiging had de eigen persoon te etaleren. Haar herinneringen aan de jaren 1923-'35 heeft zij vanuit de versheid van de ervaring bondig en zakelijk neergeschreven.² Dat wij niet helemaal met lege handen staan, danken wij in de eerste plaats aan het uiterst waardevolle 'Lebensbild' van Madeleine van Deventer en Elisabeth Knottenbelt,³ uitgekomen in 1976, drieëndertig jaar na Elisabeth Vreede's dood. Het boek bevat vijf artikelen van Vreede zelf, waarvan er een voor het eerst werd gepubliceerd, en verder bijdragen

van een reeks verschillende auteurs. Een biografie is het niet en dat pretendeert het ook niet te zijn. Het is niet meer maar ook niet minder dan een levendig overzicht en een dito reeks impressies.

Het ontbreekt ons vooral aan gegevens over mensen die in haar leven een rol hebben gespeeld, speciaal in haar jeugd. Wij weten dat haar ouders, in het bijzonder haar moeder, eerst de theosofie en vervolgens de antroposofie waren toegedaan. Uit haar Berlijnse tijd is een briefwisseling met haar moeder bewaard gebleven. Haar vader was bankier en steunde haar financieel. Maar bijna niets is bekend van persoonlijke vriendschappen, ook niet van leraren, leraressen of professoren die voor haar ontwikkeling van belang zijn geweest. Een uitzondering is de vriendschap met Adelyde Content, die in diezelfde tijd, omstreeks 1900, in Leiden klassieke letteren studeerde.⁴ Wel kan het beeld dat uit het genoemde gedenkboek tevoorschijn komt, nog op diverse punten worden aangevuld. Daar wil deze publicatie toe bijdragen. Het is bovendien niet onmogelijk, zoals verschillende malen is gebleken, dat van deze of gene zijde nog brieven of ander van haar afkomstig materiaal opduikt en nieuwe aspecten zichtbaar maakt. Zoals het geval is met de hierbij te publiceren brieven uit het jaar 1943, haar sterfjaar.

Deze achterstand geldt in meer of mindere mate ook voor het werk dat zij in haar eigen vakgebied, de sterrenkunde, verricht heeft. Deze publicatie bestrijkt dit belangrijkste deel van haar levenswerk niet. Zij streefde door middel van haar astronomische 'Rundbriefe', waarin zij artikelen van anderen en van zichzelf publiceerde, naar een spiritualisering van de sterrenkunde. Zij was niet te vinden voor een integratie van astrologische elementen in de astronomie. Waar zij naar streefde was een fenomenologische benadering van de sterrenhemel als uitgangspunt om in de toekomst tot een geheel nieuwe verhouding tot de sterrenwereld te komen. Pas ruim tien jaar na haar dood werden veel van haar artikelen gebundeld tot het boek *Anthroposophie und Astronomie*.⁵ Een ander belangrijk aspect van haar werk in haar sectie was de jaarlijkse uitgave van de sterrenkalender, oorspronkelijk kortweg 'kalender' genoemd. Een hoofdstuk op zichzelf was de kleine sterrenwacht die zij bij het Goetheanum inrichtte. Zo verbond

zij serieus populair-wetenschappelijk werk met het verrichten van eigen onderzoek. De tijd is meer dan rijp voor een toegankelijk maken van haar complete schriftelijke werk zodat ook een vakkundige evaluatie mogelijk wordt, een poging tot objectieve waardering op afstand van haar astronomische werk. Daaraan wordt in de huidige 'Mathematisch-Astronomische Sektion' in Dornach de laatste jaren serieus gewerkt.⁶

In vogelvlucht

In het kort ziet haar levensloop er als volgt uit. Zij werd geboren in Den Haag op 16 juli 1879, volgens de zestiende-eeuwse kloosterabt en occultist Trithem van Sponheim aangemerkt als het begin van een meer dan 350 jaar durend tijdperk dat de aartsengel Michaël toonaangevende inspiraties teweeg zou brengen. Zij werd ingeschreven als Jacoba Elisabeth Vreede. Die eerste naam heeft zijzelf nooit gevoerd en was ook bij niemand bekend. Zoals al eerder opgemerkt waren haar ouders de antroposofie toegedaan. Dat schijnt ook voor haar drie broers, één ouder, twee jonger dan zij, in verschillende mate het geval te zijn geweest. Haar oudere broer Adriaan Gerard Vreede leerde ook Rudolf Steiner kennen. Hij bekleedde later een bisschopsfunctie in de uit de theosofische beweging voortgekomen Vrij-katholieke Kerk [zie het tijdschrift *Nederlands Patriciaat*, 18e jaargang 1984].

Elisabeth studeerde in Leiden astronomie en wiskunde en de filosofie van Hegel. Ze was actief in het studentenverenigingsleven. Nog tijdens haar studiejaren leerde zij op een theosofisch congres in Londen Rudolf Steiner kennen en vond zij in hem na een grondige innerlijke worsteling haar geestelijke leraar. Zij was ook in 1904 op het internationale theosofische congres in Amsterdam, waar zij Steiners voordracht 'Mathematik und Okkultismus'⁷ hoorde. Hoewel die voordracht haar op het lijf geschreven lijkt te zijn, werd zij pas gegrepen door zijn beschouwingen over de innerlijke ontwikkelingsweg. Zij reisde verschillende keren met haar moeder mee, die in diverse Duitse badplaatsen kuren deed, om vervolgens in Duitsland voordrachten

van Rudolf Steiner mee te maken. Daarbij leerde zij hem persoonlijk kennen.

De eerste jaren na haar studie, die in 1906 voltooid werd, deed zij onderwijservaring op in een middelbare meisjesschool. Van 1910 tot 1914 was zij voornamelijk in Berlijn, waar zij veel voordachten van Steiner hoorde. Zij woonde in hetzelfde pand als Rudolf Steiner en kon hem vrij gemakkelijk raadplegen, als hij in Berlijn was. Zij werkte op allerlei manieren praktisch mee, bijvoorbeeld door voordrachtsstenogrammen uit te typen. Belangrijk was de opdracht die hij haar gaf, om voor de leden van de vereniging cursussen te houden over astronomische en cultuurhistorische onderwerpen die Rudolf Steiner bij zijn publiek bekend moest veronderstellen. Zodoende deed zij een schat aan didactische ervaring op. Zij raadpleegde hem ook verschillende malen over haar proefschriftplannen. Van een promotie is het echter nooit gekomen. Het werk dat zij deed nam haar tijd en energie steeds meer in beslag.⁸

In 1914 trok zij naar Dornach bij Basel in Zwitserland, samen met haar ouders die zich in de buurt van Dornach vestigden. In de jaren van de Eerste Wereldoorlog werkte zij mee aan de bouw van het Goetheanum. Zij beschikte over een uitstekend organisatievermogen, zoals onder andere blijkt uit de opbouw van het Goetheanum-archief, waarvoor zij de grondslag legde. In 1916/17 was zij weer tijdelijk in Berlijn om mee te helpen aan de zorg voor Engelse krijgsgevangenen. In de jaren daarna vestigde zij zich in Dornach-Arlesheim in een nieuw klein vrijstaand huis, door Steiner met hulp van haar vriendin de beeldhouwster Edith Maryon voor haar ontworpen. Ter gelegenheid van de grote conferentie in Dornach, Kerstmis 1923, werd zij opgenomen in het uit zes personen bestaande bestuur van de toen nieuw opgerichte 'Allgemeine Anthroposophische Gesellschaft'. Zij was nauw betrokken bij het wel en wee van deze vereniging in de tien jaar na Steiners dood (1925). Het jaar 1935 was een dieptepunt in de geschiedenis van de antroposofische beweging. Zij was een van de twee – de andere was Ita Wegman – die uit alle hun door Steiner verleende functies werden gezet. Behalve met het verzorgen van de 'astronomische brieven'

bleef zij actief, zij bezocht bijeenkomsten in Engeland en Nederland en hield contact met de na 1935 opgerichte Freie Anthroposophische Arbeitsgemeinschaft. Zij stierf vrij plotseling in 1943 in Ascona in Zwitserland, een half jaar na haar lotgenoot Ita Wegman.

Een trek die Wegman en zij gemeen hadden was hun reislust. Wat hen boeide was te onderzoeken in hoeverre de invloed van mysteriën uit een ver verleden nog in het landschap bespeurbaar zijn. Op dit punt ontbreekt ons een opgave van haar verschillende reisbewegingen. In 1931 bezocht zij Egypte. Het boek *Lebensbild* bevat een verslag door Charlotte Fiechter-Bischof van een korte reis met Vreede door Ierland in 1936. In diezelfde zomer ondernam zij een niet alledaagse reis naar Turkije om op 19 juni een totale zonsverduistering waar te nemen. Zij gaf hiervan in het tijdschrift *Present Age* een boeiend verslag, dat door de jaren heen meerdere keren is overgenomen, onder andere in *Lebensbild*. Zij heeft waarschijnlijk nog meer reizen gemaakt, mogelijk ook naar Corsica. Maar daarvan is niets vastgelegd.

Een gebied waarbij zij zich betrokken voelde, was het vrijeschool-onderwijs. Zij heeft er nooit als leraar in gewerkt maar de pedagogie interesseerde haar. Rudolf Steiner maakte meermaals van haar didactische capaciteiten gebruik. In 1924 op de pedagogische conferentie in Arnhem verankerde Steiner de nog geen jaar oude Haagse Vrije School en zijn jonge lerarencollege in de Algemene Antroposofische Vereniging door van het college naar hem toe een contactlijn in te stellen via Zeylmans en Vreede. Die lijn functioneerde maar kort omdat Steiner stierf, maar Vreede hield nog jaren een band met de Vrije School.⁹

Een archief in de diaspora

Juist wanneer iemand van betekenis geen dagboeken en geen memoires heeft nagelaten, is het van belang of zo iemand een schriftelijke nalatenschap heeft achtergelaten: brieven, documenten, fragmenten

en ontwerpen van manuscripten enzovoort. Dat lag in dit geval voor de hand, omdat Vreede een zeer ordelijke geest was met een goede ervaring op het gebied van archiefwerk. Vooral omdat zij belangrijke stadia in de ontwikkeling van de antroposofische beweging als het ware van de binnenkant had meegemaakt, dient die vraag zich aan. Zij had inderdaad in haar huis in Arlesheim een eigen privé-archief. Dit bevatte persoonlijke brieven, veel getypte kopieën van voordrachten van Rudolf Steiner, veel materiaal over en uit de streng besloten bijeenkomsten in het kader van Steiners esoterische onderricht uit de jaren vóór 1914 en waarschijnlijk veel documenten en notities uit de jaren 1925-'35. Wij weten het niet precies, want haar nalatenschap is niet bijeengebleven. Na haar dood erfde haar vriendin en huisgeenoot Luise (Liesel) Schünemann de complete nalatenschap. Na de Tweede Wereldoorlog heeft Mevrouw Schünemann aan verschillende mensen delen uit deze nalatenschap geschonken: in de eerste plaats allerlei boeken, uitgetypte voordrachten maar ook nog ander materiaal. Daarvan is geen aantekening bijgehouden. Er zijn tenminste vier personen bekend, aan wie Schünemann stukken van Vreede's nalatenschap heeft gegeven. Het zijn er mogelijk meer. Ten minste een deel van Vreede's niet uitgegeven manuscripten werd beheerd door Mevrouw E. Drooglever Fortuyn in Arlesheim en vervolgens in 1996 door haar overgedragen aan de Natura Verlag, die het eigendom is van de Ita Wegman-kliniek in Arlesheim. In de tweede plaats heeft Liesel Schünemann in de jaren zestig of zeventig het restant van de in het 'Haus Vreede' in Arlesheim bewaarde nalatenschap overgedragen aan Dr. T. Jurriaanse in Den Haag, oud-secretaris van de Antroposofische Vereniging in Nederland (†1993). Deze nam het bestand namens de Nederlandse vereniging in ontvangst. Het vrij omvangrijke boekenbezit werd ter beschikking gesteld aan de bibliotheek van de vereniging in Den Haag. Het overige materiaal omvat veel foto's, een aantal brieven, entreekaarten voor opvoeringen van Steiners Mysteriedrama's, uitgetypte voordrachten, notities en schetsen van Steiners esoterische onderricht van 1904 tot 1914 (inmiddels van 1988 tot 1998 vrijwel allemaal gepubliceerd in de Rudolf Steiner Gesamtausgabe onder de GA-nummers 264 t/m 266).¹⁰